

В. Т. КОЛОМІЄЦЬ ЗБАГАЧЕННЯ МОВИ НОВИМИ СЛОВАМИ

Розвиток будь-якої мови виявляється насамперед у поповненні і вдосконаленні її словникового складу, в розгалуженні і уточненні словесних значень. Поява нових слів і зміни в значеннях слів завжди зумовлюються потребами життя, розвитком суспільного виробництва, науки і культури, піднесенням побутового рівня населення, ускладненням і вдосконаленням стосунків між людьми. Як сказав видатний радянський поет,

Де пройде сила наша — пречудові
В житті людини зміни постають:
з'являються нові слова у мові,
незвичні в музиці акорди чуть.

(П. Г. Тичина, «Зростає пречудовий світ»).

Засвоєння нових слів, правильне розуміння їх значень і доречне вживання в мовній практиці є одним із важливих показників мовної культури кожного носія літературної мови. Активне оволодіння новими словами іноді становить певні труднощі. Не завжди кожному мовцю відразу вдається правильно зрозуміти значення якогось нового слова. Нерідко виникають сумніви і щодо того, як правильно вимовляти нове слово, як його писати.

Так, наприклад, декому може здатися незрозумілим недавно створене слово *апоселеній* — назва точки навколomisячної орбіти, найбільш віддаленої від Місяця. Це слово утворене з грецьких слів *аро* «від, далеко від» і *selénē* «місяць», подібно до здавна існуючого вже слова *апогей* «найбільш віддалена від землі точка навколомисної орбіти», утвореного з того самого грецького *аро* «від» і грецького *gē* «земля».

Людям, недостатньо обізнаним з різними видами спорту, можуть бути незрозумілими значення таких слів, як *біатлон* «лижна гонка з стрільбою з гвинтівки», *слалом* «швидкісний спуск на лижах по звивистому маршруту», *спурт* «різке збільшення швидкості бігу під час змагання» і т. ін.

Як приклад ускладнень із правописом неологізмів, наведемо хоча б такий факт, що навіть у друкованих виданнях іноді зустрічається написання *паралон* замість правильного *поролон* (від слова *пора*, пор. *пористий*). Декому з носіїв української мови може здатися, що назву нововідкритого хімічного елемента *менделевію* (1955) треба було б писати з додатковою літерою *є*, як у прізвищі Менделеев, від якого цю назву утворено. Проте написання *менделевій* відповідає англійській формі цього слова, оскільки назву менделевію вперше запропонували американські вчені. До речі, болгарською мовою пишуть і вимовляють *менделеевий* відповідно до російського прізвища вченого.

Досконалішому практичному оволодінню новими словами може сприяти з'ясування тих шляхів, якими нові слова приходять в українську мову, і тих способів, якими вони творяться.

Джерела виникнення неологізмів бувають різні. Причому, в одних випадках появу нового слова помічає кожний, хто з ним уперше зустрівся, а в інших — нові слова входять у вжиток багатьох носіїв мови так, що їх новизна залишається непоміченою.

Найбільш виразно неологізми фіксуються в свідомості носіїв мови тоді, коли вони запозичені з якоїсь неспорідненої чи віддалено спорідненої мови. Такі запозичення можуть з'являтися разом із занесенням з іншої країни нових предметів побуту, технічних засобів, явищ, видів мистецтва чи спорту або з поширенням інформації про специфічні явища суспільного життя зарубіжних країн. Так, наприклад, для кожного носія української мови в різні роки протягом післявоєнного періоду виявлялись новими такі запозичені з інших мов слова, як *лечо*, *аерозоль*, *антибіотик*, *бульдозер*, *бігуді*, *бітник*, *твіст*, *ескалація*, *шорти*, *джинси*, *кліпси*, *бройлер*, *торшер*, *сервант*, *пальметний*, *лазер*, *мазер*, *фен* та ін. Переважна більшість цих слів з'явилась в українській мові через посередництво російської, але це не

позбавило їх характеру новизни і незвичності для української мови на першому етапі їх засвоєння. Сприймання таких слів як неологізмів пояснюється тим, що кожне з них виявляється в українській мові абсолютно ізольованим з погляду словотвору, тобто не має в своїй структурі ніяких словотворчих ознак, які пов'язували б його з іншими словами української мови.

Майже так само виразно сприймається новизна неологізмів, запозичуваних українською мовою з близькоспоріднених слов'янських мов, найчастіше з російської, якщо вони в цих мовах створюються з іншомовних словотворчих компонентів або за зразками іншомовних слів. Таким є, наприклад, створені протягом післявоєнного періоду в російській мові і запозичені українською слова *космонавт, космонавтика, космодром, сурдокамера, апоселеній, апоцентр, селенологія, селенографія, відеотелефон, капрон, поролон, керамзит, гідропоніка, гідропонний*, створене в чеській мові слово *силон* та інші.

До категорії нових слів належать запозичення з близькоспоріднених мов, утворені з власних словотворчих елементів цих мов, наприклад, в українській мові з російської, польської, чеської тощо. Це буває в тих випадках, коли запозичувані слова, звичайні для тих мов, з яких вони приходять, в українській мові залишаються словотворчо відособленими лексичними елементами, які не можуть бути зіставлені з якимись близькими до них власне українськими словами. Такими є, наприклад, запозичені після війни з російської мови слова *проран, стиляга, стиляжний*, запозичене з чеської мови (мабуть, через посередництво російської) слово *колготки* (по-чеськи *punčoškové kalhotky*, дослівно «панчішкові штанці») та ін.

Як правило, носії мови сприймають як неологізми і появу нових абrevіатур, особливо буквених, незалежно від того, чи вони запозичаються без змін з інших мов (напр., БОКС — післявоєнне запозичення з російської, НАТО — North Atlantic Treaty Organization, СЕАТО — South-East Asia Treaty Organization, Бі-Бі-Сі — British Broadcasting Corporation з англійської), чи утворюються в українській мові, хоча нерідко й за зразками інших мов, зокрема російської (напр., КПРС, відповідно до рос. КПСС, ДТСААФ, АСУ та ін.).

Переважну більшість неологізмів становлять слова, утворені з власне українських словотворчих компонентів — з основ широко вживаних українських слів за допомогою звичайних для української мови суфіксів і префіксів, подібно до вже існуючих в українській мові форм. Такі неологізми виникають в українській мові незалежно від будь-якого впливу інших мов, але нерідко поява їх зумовлена наявністю відповідних слів в інших мовах, зокрема в російській. У цьому останньому випадку слово іншої мови, як правило, теж нове, відіграє лише роль стимула для виникнення українського новотвору, тим часом останній виникає на ґрунті власне українських словотворчих компонентів — коренів, суфіксів, префіксів. Так, наприклад, за зразками слів російської мови *микрорайон, зернопульт, електробритва, дружинник* утворено в післявоєнний період співвідносно з російськими українські слова *мікрорайон, зернопульт, електробритва, дружинник*; так само за зразком російських *автолавка, безразмерный, биотопливо, мусоропровод, ультрасовременный* виникли з відповідних словотворчих компонентів української мови аналогічні за словотворчою структурою, але відмінні за звучанням слова української мови *автокрамниця, безрозмірний, біопаливо, сміттєпровід, ультрасучасний* та ін.

Крім складноскорочених слів типу *АСУ, спецгосп, профгрупорг*, слова з власне українських словотворчих компонентів виникають: 1) шляхом об'єднання основ двох чи рідше трьох-чотирьох простих слів у одне складне слово (*кормозавод, скловолокно, вертольотоносець, соломосилосорізка*); 2) шляхом утворення нових слів від наявних за допомогою суфіксів чи префіксів (наприклад, *картоплярство* від *картопляр, незатоплюваність* від *незатоплюваний* і под.). Обидва ці основні засоби творення нових слів можуть застосовуватися відразу чи послідовно один за одним. Так, слово *водостійкість* утворене за допомогою суфікса *-ість* від складеного з двох основ прикметника *водостійкий, багатогазовість* — від *багатогазовий* і т. ін. Так само можуть утворюватися неологізми й тоді, коли в одному новому складному слові поєднується основа власне українська з основою

запозиченого слова (*звіроферма, енергооснащеність, вуглекомбайн*) або коли власне український суфікс приєднується до запозиченої основи (*синтетичність, гідрофобність, дискретність, макетування, вакуумування* та ін.).

За допомогою власне українських словотворчих засобів нові слова — як кальковані за зразками інших мов, так і цілком незалежні від іншомовних зразків — творяться в українській мові зовсім вільно. Можна без перебільшення сказати, що нові слова, не зафіксовані раніше в жодному словнику, виникають у живому мовленні щоденно. Це пояснюється тим, що в самій словотворчій системі української мови вже наперед закладена можливість утворення від будь-якого наявного слова за допомогою властивих українській мові словотворчих засобів нових слів, структурно подібних до тих, які були утворені раніше. Тому не завжди можна сказати, не перевіривши за словниками, чи якесь похідне (складне чи суфіксальне) слово вже існує в українській мові, чи воно в даному разі виникає вперше. Пор., наприклад, такі слова: *паперовість, записаність, гальмувальність, підглядальництво, вибачливий, шляхобудівельний, перерозподільчий* і под. Саме через це нові слова, утворювані за допомогою словотворчих засобів української мови, нерідко сприймаються носіями мови як цілком звичайні і навіть давно їм знайомі.

В українській, як і в інших мовах, нові слова творяться для задоволення різних потреб: для позначення тільки що винайденого нового знаряддя виробництва, створеного матеріалу, для однослівного вираження поняття, для якого досі вживався багатослівний вираз, для образної назви в художньому творі певного предмета або явища, для якого існують інші загальноживані слова тощо. Але не всі з новостворюваних слів усталюються в мові і входять у загальний вжиток. Трапляється, що нові слова створюються для одноразового вжитку, вони доречні лише в одній конкретній ситуації і після того ніким більше не вживаються. Це так звані *оказіоналізми* (тобто *принагідні утворення*) або *індивідуалізми* (слова, вживані лише однією особою, зокрема одним письменником). До *оказіональних* можна зарахувати вислови типу *черевична справа, підписоманія, циткоманія, віршопад* («Отам був *віршопад* — як *зорепад*»), які трапляються в сатиричних та гумористичних творах, зокрема на сторінках журналу «Перець».

Вдало вжиті нові слова, які створюються поетами в кожному окремому випадку для чіткішого висловлення якоїсь певної сторони художнього образу, надають поетичним творам особливої свіжості, оригінальності, привабливості. Чудові зразки художнього словотворення знаходимо в поетичних творах П. Г. Тичини, у тому числі й у післявоєнних його поезіях. У вірші «Напровесні» читаємо:

Вже сніг на талих *пересмужках*
став ніздрюватим: срібна *цвітть*...
Набухла ряботить кора,
Між хмар *узолотились* блиски...
Бучить в деревах соків сила, —
передвесіння це *гучінь*.
Ген поїзд ходом молодим
в бік Дарниці жене... і одвисає
за ним *круглобілястий* дим...

У вірші «Де одна думка, а тисяча рук», написаному в 1959—1960 рр., є такі рядки:

Пісні сучасній поглянь ти в обличчя:
Скільки нового відбилось у ній!
Многopleмінність і *різноязиччя*
В силі обняти лише їй одній.

В інших поетичних творах Тичини післявоєнного періоду майстерно використано

такі авторські новотвори, як *одсвічення, світобудування, стобуремний, далекобіжний* та ін. Подібні приклади можна було б навести з творів багатьох інших сучасних українських поетів і прозаїків.

Більшість таких новостворених слів функціонує тільки в художніх творах. Але деякі з них виявляються настільки влучними, що стають повноцінним надбанням української літературної мови, поповнюючи її образні засоби, її словниковий склад.

Аналогічні процеси виникнення нових слів відбуваються в усіх літературних мовах, зокрема в російській. Дослідники мови пильно стежать за поповненням лексичного складу літературних мов і фіксують нові слова в спеціальних дослідженнях і словниках. У 1971 р. в Москві видано окремий словник під назвою «Новые слова и значения», в якому зібрано близько 3,5 тисяч нових слів російської мови, зафіксованих у літературі протягом 50—60 років. Основна частина неологізмів, які входять у літературну мову на кожному етапі її розвитку, фіксується в загальних перекладних чи тлумачних словниках відповідної мови. Ряд нових слів, відсутніх іще в 6-томному «Українсько-російському словнику» 1953—1963 рр., знаходимо вже в перших томах 11-томного тлумачного «Словника української мови», що почав виходити в 1970 р. (досі вийшло 5 томів). До таких нових слів, відбитих у цьому словнику, належать, зокрема, *абразиви, абразивний, абразійний, абрикосник, абстракціонізм, абстракціоніст, абстракціоністський, аварійник, авіабудування, авіамоделізм, авіаобприскування, авіаобприскувач, авіаобробка, авіасигнальний, авіатраса, автоблокування, автовантажник, автовізок, автогальмо, автогужовий, автогу́ма, автодром, автоінспектор, автокран, автоматизований, автоматика, автонавантажувач, автонапувалка, автонапування, автопоїзд, авторегулювання, автореферат, автосамоскид, автотрансформатор, автотраса, автотягач, автофургон, автоцистерна, автошлях, автошляховий, автура, агломератник, агрегаткування, агрегатувати, агрегатуватися, агрегація, агробіолог, агробіологія, агрозоотехнічний, агрокомплекс, агромеліоративний, агрометеорологічний, ад'єктивізація, аераційний, аероби, аеробний, аеровокзал, аерозоль, аерозольний, аеролог, азотобактер, азотобактерин, азотування, азотувати, азотуватися, акваланг, аквалангіст, акваторія, акліматизатор, акордеоніст, акордеоністка, активатор, акумулятивний, алерген, алергічний, алергія* і т. ін.

Так з новими словами закріплюються в мові нові здобутки людського розуму, нові наслідки суспільної праці, нові стосунки між людьми на виробництві, в громадських справах і в побуті, нові досягнення радянського народу у будівництві комунізму.